

Валентина Матях
**«ШВЕДСЬКА КАРТА»
У ПОЛІТИЧНИХ КОМБІНАЦІЯХ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**(З ПРИВОДУ НЕОПУБЛІКОВАНИХ
ПРАЦЬ І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА
ТА М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКОГО-БУДАНОВА)**

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького (незважаючи на існуючий нині численний масив літератури з її проблематики) залишила по собі чимало невідомих або не до кінця прочитаних сторінок. Однією з них і по сьогодні вважається питання українсько-шведських відносин. Не вдаючись в подробиці, зазначимо: воно має свою власну історію і певну традицію дослідження. Першопочатки налагодження безпосередніх контактів між Швецією і козаками ховаються в ранішній добі українського козацтва. «Для Швеції, — зазначається в передмові до шостого тому третьої частини “Архива Юго-Западной России”, у якому зібрано акти з історії України 1649—1660 рр., що зберігалися в архівосховищах Швеції, — козацтво... було допоміжним знаряддям в її широких політичних планах...»¹, зокрема, у вирішенні багаторічних суперечностей шведської і польської ліній династії Вазів. Та особливої гостроти й значення не тільки для української історії, але й загалом політичної ситуації на Європейському континенті ці контакти набувають за Богдана Хмельницького. Апогей їх припадає на 1656—1657 рр., коли українсько-шведські переговори підносяться на міждержавний рівень.

В тій або іншій мірі питання українсько-шведських відносин торкалися (і продовжують торкатися) в своїх монографічних дослідженнях з окремих проблем історії України XVII ст. чи синтетичних курсах українські та російські вчені². Існує й цикл спеціальних студій в українській і польській історіографії³. Дослідниками більш-менш детально реконструйовано послідовність та хід зустрічей шведських посланців з вищими урядовими особами Української держави, з'ясовано загальноісторичну атмосферу, в умовах якої відбувалися переговори.

Однак це лише зовнішній бік проблеми (хоча не виключено, що і в цьому аспекті можливі певні уточнення та фактологічні пояснення). Важливе й інше — сутність та значення українсько-шведських взаємин в історичній долі України. Саме цей зріз проблеми і викликав найбільший різнобій в історіографічних оцінках. Зокрема, факт «деякої нестабільності поглядів, висловлених істориками про характер відносин козацтва до Швеції за Б. Хмельницького і Виговського» зафіксовано упорядниками шостого тому «Архива ЮЗР»⁴. Вони вбачають найтісніший зв'язок цього аспекту проблеми з не до кінця з'ясованою, на їх погляд, такою важливою подією в українській історії як Переяславський акт 1654 р.⁵

Зауважимо, що подібний підхід (тобто, оцінка подій політичної історії України другої половини XVII — XVIII ст. через призму наслідків укладення українсько-російського договору) не позбавлений певного сенсу. Однак при цьому не варто забувати і про інший важливий фактор — тогочасну геополітичну ситуацію на Європейському континенті; у якій Українська держава за часів Б. Хмельницького починає відігравати одну з першорядних ролей. «Чигирин, — зауважував О. Терлецький, — ...був якийсь час осередком цілої східно-європейської політики. Це сталося наслідком геніальності Великого Гетьмана, що в своїх руках держав під шахом всіх східно-європейських політиків»⁶.

Привнесення подібного контексту в історіографію українсько-шведських відносин дозволило науковцям дещо інакше розставити акценти і в багатьох інших важливих аспектах зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького у 1655—1657 рр. Зокрема, «шведська карта» в політичних комбінаціях гетьмана цього часу перестає розглядатися лише як другорядний чинник його «дворушницької» політики щодо Московської держави (як це витікає, наприклад, з праць І. Каманіна, П. Куліша, С. Соловйова), а переростає в один з найважливіших факторів міжнародного визнання державної незалежності Української козацької республіки, стає одним з надійних індикаторів вивіреності зовнішньополітичного курсу її уряду.

Цілком закономірно постає питання: чому саме в бік Шведського королівства звертає свої погляди Б. Хмельницький? Відразу зазначимо — історична література більш пізнього періоду (на відміну від студій середини XIX ст.) досить впевнено стверджує: не гетьман виступав пошукачем прихильності шведського короля. Ініціатива поглиблення українсько-шведських стосунків на зазначеному відрізку часу виходила саме від шведського уряду. Головна причина цього полягала насамперед у зростанні політичного значення України як суб'єкта міжнародного права. «Швеція, —

підкреслював І. Крип'якевич, — зрозуміла роль України... і намагалася приєднати Україну для своєї політики...»⁷ В. Липинський також наголошував на тому значенні, яке набувала для Швеції в її старій династичній війні з Польщею Українська держава як споконвічний ворого Речі Посполитої «та незадоволений царською протекцією вассал Москви»⁸. В цій ситуації цілком закономірною була спроба українського гетьмана використати сили і вплив Шведського королівства у боротьбі з Річчю Посполитою.

Ототожнення намагання Б. Хмельницького зміцнити стосунки із шведським королем з його державотворчою діяльністю досить відчутно простежується вже в третьому виданні монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (СПб., 1884). З особливою гостротою це питання постає в працях представників державницької школи в українській історіографії. Так, М. Грушевський, наголошуючи на самостійності зовнішньої політики українського гетьмана і її принциповій відмінності від курсу московського уряду, підкреслює ту особливу роль, яку набуває при цьому зміцнення українсько-шведських стосунків. «Нарешті відносини гетьмана з Швецією, — зазначає він, — нав'язані по довгих пробах 1653 р., стали прибирати важніше значіння з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху створив собі нову політичну систему. Але тут його політика пішла зовсім на переріз московській: між Москвою й Швецією виникла суперечка за польські землі, і в результаті Москва помирилася з Польщею та звернулася проти Швеції, тим часом, як Хмельницький при кінці 1656 р. уложив план коаліційної війни, разом з Ракоци і Швецією, проти Польщі»⁹. На думку вченого, цей крок українського гетьмана був продиктований його відданістю українській державній ідеї та «неприхильністю московського правительства до української автономії»¹⁰.

На подібних позиціях в оцінці антипольсько-московської коаліції східноєвропейських держав, створеної за ініціативи України і Швеції, перебував і інший відомий український дослідник-державник початку ХХ ст. В. Липинський. Ця коаліція, зазначав вчений, що виникла як результат грандіозної дипломатичної діяльності гетьмана, направленої на забезпечення життєдіяльності утвореного ним державного організму та захисту його від експансіоністських намагань Москви і Польщі, «поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику»¹¹. Таким чином, В. Липинський розцінював українсько-шведські відносини 1655—1657 рр. як козирну карту «в забезпеченні й угрунтуванні державної незалежності України» в умовах нових історичних реалій, коли Московська

держава виступила союзницею Польщі¹², що становило безпосередню загрозу планам Б. Хмельницького звільнити з-під шляхетського гніту всі західноукраїнські землі¹³.

На жаль, цим планам українського володаря не судилося збутися. На перешкоді укладення взаємовигідного українсько-шведського союзу, який намітився на початку 1657 р., стала невизначена позиція Карла X, що «брав на себе лише розпливнасті зобов'язання щодо України»¹⁴. Серед факторів, що спричинили такий поворот у стосунках двох держав, дослідники новітньої генерації називають вагання шведського уряду щодо визнання України незалежною державою; певні територіальні притязання шведів на українські землі; зволікання з включенням західноукраїнських земель до складу козацької держави, політичні прорахунки шведського короля та трансільванського володаря тощо¹⁵.

Безперечно, з позицій сьогоденного рівня розвитку історичних знань анахронізмом виглядає трактування І. Каманіним договірних відносин Б. Хмельницького з Польщею, Московською державою і Швецією¹⁶. Втім занадто оптимістичними слід розцінювати і прогнози М. Грушевського щодо долі Української держави у разі прийняття нею шведського протекторату¹⁷. В умовах певної неусталеності поглядів на характер і історичну сутність українсько-шведських відносин особливої значущості набуває кожна нова фактична подробиця чи спроба своєрідного тлумачення вже відомих деталей і фактів. Виходячи з цього, вважаємо доцільним поповнити історіографічну скарбницю Хмельниччини двома рєзвідками, які свого часу з невідомих нині причин не знайшли шляху до читацького загалу й на тривалий час осіли в сховищах Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України. Обидві позначені карбом небуденної дослідницької майстерності двох відомих представників різних генерацій українських вчених — І. Крип'якевича і М. Владимирського-Буданова.

Навряд чи існує потреба детально знайомити читачів з науковим доробком цих істориків. Зазначимо лише, що звернення як одного, так і другого до історії відносин між українським гетьманом і королем Швеції не виглядає випадковим в сфері їх наукових інтересів. З добою Б. Хмельницького пов'язана значна частина наукової спадщини І. Крип'якевича. Його праці посідають особливе місце серед досліджень з історії української державності за часів великого гетьмана¹⁸. Першість серед них належить «Студіям над державою Богдана Хмельницького»¹⁹, в яких історик дав узагальнюючий огляд «державно-організаційної праці» українського гетьмана та його соратників²⁰, зупинився на важливих питаннях формування державних кордонів України, функціонування окре-

мих владних інституцій, створення самостійного українського війська тощо. Особливу увагу дослідник звернув на зміни в адміністративному устрої України. «За вихідний пункт при оцінці Української держави XVII ст., — писав він, — треба брати факт, що це козацька держава», створена козацьким станом²¹. Саме в цьому, на думку І. Крип'якевича, приховувалася головна причина як її сили, так і слабості²². Багато уваги державному будівництву приділено в підручниках історика, його узагальнюючих курсах з історії України²³. У 1954 р. вийшла друком монументальна праця І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький». «Вихід монографії, — зазначає у передмові до її другого видання Я. Ісаєвич, — став помітною подією у науковому житті України. Напевне, вона залишиться найгрунтовнішою працею з давнішої історії України — з-посеред опублікованих за останні десятиріччя»²⁴. Після виходу цього твору науковий доробок вченого поповнився ще кількома студіями з доби Хмельниччини²⁵, а також підготовленою (разом з І. Бутичем) великою документальною збіркою «Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657» (К., 1961).

Дослідженням історії України другої половини XVII ст. займався й відомий український історик-правник кінця XIX — початку XX ст. М. Владимирський-Буданов. Загальновідома його праця «Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого» (К., 1888), в якій на ґрунтовній джерельній основі розглянуто міграційні процеси українців з заходу на схід в умовах Визвольної війни середини XVII ст.; з'ясовано етнічний склад населення козацької республіки. Значну увагу дослідник приділив розгляду питання про скасування в українських землях польського суспільнополітичного ладу і оформлення натомість своєрідного козацького устрою України.

Пропоновані увазі читача студії Івана Крип'якевича «Данило Олівєберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини» (Ф. X, № 17590) та Михайла Владимирського-Буданова «О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655—1657 гг.»* (Ф. 60, № 14) становлять класичний приклад того, як два дослідника, звертаючись до вивчення одного (причому, досить обмеженого хронологічно) питання і використовуючи при цьому практично один і той же комплекс джерел (а саме матеріали VI тому III частини «Архива ЮЗР»), зуміли віднайти і висвітлити різні його ракурси. Праці цілковито різняться як за своїм жанром, так і за авторськими підходами до опрацювання наявного у їх розпорядженні матеріалу.

* В рукописі статті авторська назва відсутня. Праця друкується під назвою, яку означено в архівній анотації.

Так, студія І. Крип'якевича підтверджує зауваження Я. Дашкевича про те, що історик «тримав одночасно в одній руці два пера — перо академічного вченого і перо популяризатора науки»²⁶. Безперечно, це дослідження біографічного жанру, за своїм стилем розраховане на масового читача. Увага автора сфокусована на яскравій, авантюристичній особі грецького монаха аббата Данила Олівеберга. Ця непересічна постать, на думку В. Липинського, давно заслуговує на «окрему біографічну розвідку, яка б могла може кинути світло на мало досі відомі зносини гетьмана з грецьким та царгородським православним духовенством»²⁷. Сам же І. Крип'якевич, очевидно, розглядав свою студію лише як окремий етюд до майбутньої біографії отця Даниїла, в якому окреслювалася діяльність аббата в українській дипломатичній службі, не ставлячи за мету перетворити його з часом в велике біографічне дослідження.

Натомість сюжетна лінія розвідки М. Владимирського-Буданова концентрується насамперед навколо внутрішньої підопліки дипломатичних заходів українського гетьмана і шведського короля. Відсутність заголовку та посилання на номери документів шостого тому «Архива Юго-Западной России» без вказівки на назву самого друкованого джерела, звідки їх взято, дозволяють висловити припущення, що ця стаття готувалася саме для названого видання. На користь цього говорить і той факт, що хронологічно і за стилем викладу вона продовжує пояснювальну статтю Н. Молчановського, в якій розповідь про дипломатичні відносини між Україною і Швецією уривається 1650 р. (власне, підтвердження того, що цей матеріал готувався саме для VI тому «Архива ЮЗР», ми знаходимо й в самому тексті рукопису М. Владимирського-Буданова). Студія демонструє вміле користування автора документальним юридичним джерелом. Весь виклад подій і дипломатичних заходів Української держави і Швеції подається в контексті їх тогочасної польської та московської політики.

Розвідки І. Крип'якевича і М. Владимирського-Буданова різняться й стилістично. Перша з них відбиває мовні особливості української друкованої продукції кінця 20-х — початку 30-х рр. нинішнього століття з орієнтацією автора на галицький діалект. У другій виразно відчувається академізм наукового викладу майстрів української історіографічної школи другої половини ХІХ ст.

Розглядаючи пропоновані праці як історіографічну спадщину української історичної думки, наголосимо на тому, що водночас ми розцінюємо їх і як своєрідні пам'ятки мовно-стилістичної культури свого часу. Тому вважаємо за необхідне при їх виданні по можливості якнайбільше зберегти всю своєрідність та специфіку

оригінального авторського тексту. Незначне редакційне втручання обмежується лише наближенням правопису окремих слів до правил сучасної орфографії, зокрема, написання титулів, назв місяців, народів тощо, уніфікація відмінкових закінчень, вживання апострофу і т. п. Виправлено окремі граматичні помилки. Уніфіковано вживання окремих слів (наприклад, «сей» — «цей», «се» — «це», «письмо» — «лист» та ін.). Відповідно збережено мову оригіналів. Так, текст І. Крип'якевича подається українською мовою. В той же час не вбачаємо необхідності в перекладі на українську мову російськомовного тексту М. Владимирського-Буданова саме з метою збереження його стилістичних особливостей. При його передруку з рукописного оригіналу обмежуємося лише заміною «ъ» на «є», зняттям кінцевого «ъ», заміною закінчень «аго» на «ого», «его» та розшифровкою деяких авторських скорочень. В обох текстах зберігається авторське підкреслення окремих слів та фраз. До сучасних норм наближена пунктуація. При передруку матеріалів збережено авторські посилання, які лише оформлено відповідно до сучасних норм бібліографічного опису і винесено з підстрочників у кінець текстів за суцільною нумерацією.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908, ч. III, т. VI, с. 7.

² *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991; *Голобуцький В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654. — К., 1962; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1931; Ч. 2. — К., 1937; *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. — Изд. 4-е, испр. и доп. — Т. 1—3. — СПб., 1884; *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. — Т. 2—3. — М., 1888; *Липинський В.* Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Т. У. — М., 1961; *Терлецький О.* Історія Української держави. — Т. II. Козацька доба. — Львів, 1924 та ін.

³ *Каманин И.* Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Вып. 2. — К., 1916. — С. 93—108; *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р. // ЗНТШ. — Т. 154. — 1937. — С. 41—69; *Кордуба М.* Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911; *Kubala L.* Wojna moskiewska i. 1654—1655 // Szkice historyczne. — Kr., 1910. — Ser. 3; *Kubala L.* Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. — Lwow, 1913.

⁴ Архив ЮЗР. — Ч. III, т. VI, с. 3.

- ⁵ Там же.—С.1—2.
- ⁶ *Терлецький О.* Історія Української держави.—Т.ІІ.—С.112.
- ⁷ *Крип'якевич І.П.* Історія України.—Львів, 1990.—С.180.
- ⁸ *Липинський В.* Україна на переломі.—С.41.
- ⁹ *Грушевський М.* З політичного життя старої України.—К, 1918.—С.73.
- ¹⁰ Там же.—С.117.
- ¹¹ *Липинський В.* Вказ.праця.—С.40.
- ¹² Там же.—С.35—40.
- ¹³ *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї.—С.15;
Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.—С.321 та ін.
- ¹⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький.—С.452.
- ¹⁵ Там же.—С.453, 458, 471.
- ¹⁶ *Каманин И.* Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией.—С.105—106.
- ¹⁷ *Грушевський М.* З політичного життя старої України.—С.100—101.
- ¹⁸ *Крип'якевич І.* До історії українського державного архіва в XVII в. // ЗНТШ.—Т.134—135; *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // ЗНТШ.—Т.123—124; *Крип'якевич І.* З пограничної українсько-московської переписки, 1649—1651 р. // ЗНТШ.—Т.156; *Крип'якевич І.* За західні границі української держави: Документи Хмельниччини // Діло.—1918.—№ 6; *Крип'якевич І.* «Скарби» Хмельницького // ЗНТШ.—Т.16.—1910; *Крип'якевич І.* Український державний скарб за Богдана Хмельницького // ЗНТШ.—Т.130 та ін.
- ¹⁹ *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ.—Т.138—140; 144—145; 147; 151.—1925—1930.
- ²⁰ *Крип'якевич І.* Вказ.праця.—Т.151.—С.135.
- ²¹ Там же.—С.148.
- ²² Там же.
- ²³ *Крип'якевич І.* Коротка історія України для початкових шкіл та першої класи гімназії.—Київ; Львів; Відень, 1918; *Крип'якевич І.* Мала історія України.—Львів, 1929; 3-є вид.—Львів, 1990 та ін.
- ²⁴ *Ісаєвич Я.* Передмова // *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—Вип.2, випр. і доп.—Львів, 1990.
- ²⁵ *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн.—1957.—№ 1.—С.94—104; *Крип'якевич І.П.* Підробки документів Богдана Хмельницького // Наук.-інформ. бюлетень Арх.упр.УРСР.—1960.—№ 3 (41).—С.3—8; *Крип'якевич І.* До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Там же.—1964.—№ 3 (65).—С.18—21 та ін.
- ²⁶ *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич—історик України // *Крип'якевич І.П.* Історія України.—Львів, 1990.—С.5.
- ²⁷ *Липинський В.* Україна на переломі.—С.256.